

К-14038

П 240058

К-14038

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 33

СЕРІЯ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

ВИПУСК 3

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Ціна 54 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00264571

7

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 33

СЕРІЯ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

ВИПУСК 3

к-14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1968

ІМІ
В53

Редакційна колегія:

доц. М. І. Сазонов (відповідальний редактор), доц. В. І. Ас-
тахова, доц. М. М. Копаниця, доц. А. Д. Мацина, доц.
Б. К. Решетняк.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО МОЖЛИВІСТЬ РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ

(80—90-і роки XIX ст.)

З. О. Черваньова

Протягом півсторіччя К. Маркс і Ф. Енгельс пильно, із зростаючою увагою стежили за розвитком величезної країни, що простяглася на два континенти, — Росії, приділяючи їй значне місце в своєму листуванні, статтях та спеціальних роботах.

Величезний і тривалий інтерес основоположників наукового комунізму до Росії, звичайно, не був випадковим. Доля революційного руху всієї Європи у XIX ст. якоюсь мірою залежала від ходу історичного розвитку, зовнішньої політики та боротьби класів у Російській імперії. Російський царизм ще з кінця XVIII ст. виконував огидну роль міжнародного жандарма. Ось чому вже з сторінок «Нової Рейнської газети» К. Маркс і Ф. Енгельс закликали революційну Європу до загальної війни проти оплоту європейської реакції — Росії.

Але якщо до середини XIX ст., приблизно до Кримської війни, Маркс і Енгельс цікавляться головним чином зовнішньою політикою російського царизму, то, починаючи з 50-х років, їх основна увага зосереджується на питанні про роль російського революційного руху в європейській революції, що наближалася.

У цей час Росія переживала епоху швидкого переходу від відста-лого, напівфеодального ладу до капіталізму, епоху, яка супроводилася бурхливим зростанням революційних сил.

Виключно великі надії, які покладалися Марксом і Енгельсом на російську революцію, мали за основу найпильніше і глибоке вивчення ними суспільно-економічного ладу Росії, усіх сторін життя «великого і високообдарованого народу»¹.

80—90-і роки XIX ст. в Росії — це час особливо інтенсивного розвитку капіталізму, загострення протиріч і бурхливого зростання революційного руху. Ось чому Енгельс в останні роки свого життя присвячує Росії чимало сторінок своїх праць.

Серед суджень Ф. Енгельса про Росію XIX ст. визначне місце належить його висловом про майбутню російську революцію. На це звернув увагу В. І. Ленін, який писав, що Маркс і Енгельс з нетерпінням чекали російську революцію, «були сповнені якнайщирішої віри в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення»².

У статті «Соціалізм в Німеччині», «Інтерв'ю кореспонденту французької газети «Eclair» та інших працях Енгельс характеризує розвиток Росії у пореформений час як глибокий економічний і соціальний

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Листування з російськими політичними діячами, Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 169.

² В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 325.

переворот, підкреслюючи, що заміна феодально-кріпосницьких відносин на капіталістичні супроводилась в Росії масовим зuboжінням і розоренням селян, розпадом їх натурального господарства і кустарних промислів, скороченням сільськогосподарського виробництва, постійними недородами і т. п. Говорячи про причини голоду в Росії 1891 року, Енгельс писав: «Ми маємо тут справу не просто з черговим голодом, а з глибокою кризою»¹. Загальний аналіз російської дійсності дав можливість Енгельсу зробити висновок, що «стара Росія безповоротно зійшла в могилу... На її руїнах будується Росія буржуазна»².

Розвиток капіталізму та існуючі залишки кріпосництва в Росії разом з небаченим політичним пригніченням народу дозволили Енгельсу підсумувати, що ця країна «стоїть на порозі великих переворотів»³, що в ній поєднуються всі умови революції.

У кількох працях і листах цього періоду великий основоположник наукового комунізму пропагує думку про неминучість революції в Росії та її надзвичайно важливе значення для європейського робітничого руху.

Ф. Енгельс правильно оцінював революційний розмах, величезну потенціальну революційну енергію, що крилася в російському народі. За його життя Росія двічі переживала революційну ситуацію. Це свідчило про глибоку невдоволеність народних мас режимом царського самодержавства, про наближення в Росії політичної революції.

Революційний рух в Росії з кожним десятиріччям охоплював все ширші маси народу. На революційну Росію, говорив Енгельс у бесіді з Лопатіним, тепер спрямовані погляди всіх мислячих, далекоглядних і проникливих людей Європи. Йй законно і правильно, вказував він, належить революційна ініціатива нової соціальної перебудови. У листі до Бебеля (1881 рік) Енгельс писав: «Я дивлюсь на Росію, яка лежить за 4000 миль звідси, і бачу, який кошмар тяжіє над її народом. Але я сподіваюсь, що знайдеться хто-небудь, хто звільнить від нього народ»⁴.

Творці наукового комунізму в 1881 році у привітанні до лондонського слов'янського мітингу пророче заявили, що після поразки у Франції Паризької комуни революційний рух в Росії «кінець кінцем має неминуче привести хоч би й після тривалої й жорстокої боротьби до утворення Російської Комуни»⁵.

У передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» в 1882 р. Маркс і Енгельс знову підкреслили, що Росія являє собою передовий загін революційного руху в Європі.

Геніальний теоретик наукового комунізму Ф. Енгельс глибоко вивчав досвід революційної боротьби російського пролетаріату і селянства, враховуючи «...конкретні особливості, яких ця боротьба набирає і неминуче повинна набирати в кожній окремій країні, відповідно до оригінальних рис її економіки, політики, культури, її національного складу...»⁶. Він послідовно й наполегливо з'ясовував лідерам міжнародного соціалістичного руху значення наступної революції в Росії. Так, у листі до К. Маркса від 30 листопада 1882 р. Енгельс писав, маючи на увазі А. Бебеля та деяких інших європейських соціалістів: «Дивна

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 250.

² Там же, стор. 247.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, Політвидав УРСР, К., 1949, стор. 303.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 138.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, стор. 338.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 67—68.

річ, що всі ці люди не можуть звикнути до думки, що поштовх повинен прийти звідти. А я ж не раз втовкмачував йому це»¹.

З великим співчуттям ставився Енгельс до народовольців, високо цінував їх сміливу боротьбу проти царизму. В той же час він ніколи не вважав терористичні дії за революційну тактику, бо завжди визнавав дійсно політичною боротьбою лише масовий рух пригнічених класів. Індивідуальні замахы народовольців хоч і не знаходили теоретичного виправдання у світогляді класика марксизму, все ж глибоко хвилювали його, бо в народовольцях Енгельс бачив борців за свободу, людей «простих, ділових, героїчних», що не зводили царевбивство, як підкреслював Маркс, в «теорію» і «панацею»². Тактику змови і спроби захоплення влади шляхом страхітливих терору, які проповідувалися Ткачевим, Енгельс оцінював як «бланкістську фантазію», як «ілюзію». Він ясно бачив увесь утопізм теорії народовольців, їх віри в можливість селянської соціалістичної революції, віри в можливість побудови соціалізму на основі сільської общини, що існувала в Росії.

Ставлячись із співчуттям до боротьби революційних народників проти царизму, Енгельс одночасно різко критикував ліберальних народників 80—90-х років за спробу посилення на Маркса (зокрема, на його лист до редакції журналу «Отечественные записки») обґрунтувати свої погляди про особливий, некапіталістичний розвиток Росії, за відмову від революційної боротьби, за примирення з самодержавством. «Справді, — пише Енгельс 26 лютого 1895 р. у листі до Плеханова, — народник, колишній терорист, цілком певно може кінчити тим, що стане монархістом»³. Простежуючи розвиток російської економіки з часів Кримської війни, Енгельс вказує, що, наперекір народницьким теоріям, все швидкішими темпами йде «перетворення Росії в капіталістично-промислову країну, пролетаризація значної частини селян і руйнування старої комуністичної общини»⁴.

До кінця днів своїх Енгельс жваво цікавився соціально-економічним розвитком Росії, із задоволенням підкреслював швидкий прогрес щодо розвитку в країні величезних продуктивних сил промисловості. Натхненню й нетерпляччю чекав Енгельс початку російської революції. У його статті «Зовнішня політика російського царизму» читаємо: «Росія з кожним днем стає все більш і більш західноєвропейською країною; розвиток великої промисловості, залізниць, перетворення всіх натуральних повинностей у грошові платежі і розклад внаслідок цього старих устоїв суспільства — все це діється в Росії з зростаючою швидкістю. Але в тій самій мірі все більше виявляється і несумісність царського абсолютизму з новим суспільством... Революція, що спинилася в 1848 р. на польському кордоні, стукає тепер у двері Росії, і всередині країни у неї вже досить союзників, які чекають тільки нагоди, щоб відкрити їй ці двері»⁵.

У зв'язку з цим величезну увагу приділяв Енгельс утвореній в 1883 р. першій російській закордонній марксистській групі «Освобождение труда», що, як він вказував у листі до Віри Засулич, «щиро і без застережень прийняла великі економічні й історичні теорії Маркса». Енгельс оцінював цей акт як прогрес, що має «величезне значення для розвитку революційного руху в Росії». «Для мене історична теорія Маркса — основна умова всякої витриманої і послідовної рево-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 95.

² Там же, стор. 142.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Листування..., стор. 324.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 430.

⁵ Там же, стор. 44.

люційної тактики; щоб знайти цю тактику, треба тільки прикласти теорію до економічних і політичних умов даної країни»¹.

Енгельса надзвичайно радували й надихали успіхи робітничого руху в Росії та створення російської революційної групи, котра спрямувала свою діяльність на пропагування ідей марксизму, на боротьбу проти самодержавства і капіталістичного гніту. Ця група, заслуги у створенні якої належать видатному пропагандистові і популяризаторові марксизму в Росії — Г. В. Плеханову, була єдиною закордонною групою російських марксистів, якій Енгельс довіряв видання власних і Маркса творів.

В одному із своїх листів до групи «Освобождение труда» Енгельс указав російським марксистам на необхідність творчо розвивати марксизм, самостійно розробляти марксистську теорію і тактику залежно від конкретних умов російської дійсності. Не підлягає сумніву, що ці заклики одного з засновників наукового комунізму внесли значний вклад у справу ідейної підготовки створення партії російського пролетаріату. Турботи про створення пролетарської партії в кожній країні Маркс і Енгельс вважали, поряд із розвитком теорії, головною справою свого життя.

Твори групи «Освобождение труда», зокрема Плеханова, були широко відомі не лише в Росії, але й в інших країнах, особливо в Болгарії, де вони перекладалися на рідну мову соціал-демократами. Енгельс це всіляко підтримував. Так, у листі до редакції болгарського збірника «Соціал-демократ» від 9 червня 1893 р., де друкувалися болгарською мовою роботи Плеханова, він висловив свою глибоку радість з приводу «просування соціалізму на Схід і Південний Схід» та з приводу того, що соціалісти Південно-Східної Європи «на принади і погрози російського царизму відповідають тим, що царським прокламаціям проти-ставляють соціалістичні твори передових борців російського пролетаріату»².

У працях 80—90-х років великий соратник К. Маркса розвинув далі й такі важливі питання теорії наукового комунізму, як характер і рушійні сили, перспективи розвитку та значення очікуваної російської революції.

Слідом за Марксом, Енгельс вважав, що майбутня революція в Росії буде буржуазно-демократичною. У полеміці з народником Ткачовим Енгельс заперечував проти його безпідставних тверджень, ніби «революція буде соціалістичною». Цього не могло бути при тодішньому становищі в російському суспільстві, при рівні розвитку продуктивних сил, який на той час існував.

Ф. Енгельс у листі до Віри Засулич звертав увагу на обставини, якими обумовлювався буржуазно-демократичний, загальнонародний характер майбутньої революції в Росії. «Там, де становище таке напружене, де в такій мірі нагромадились революційні елементи, де економічне становище величезної маси народу стає день у день все більш нестерпним, де представлені всі ступені суспільного розвитку, починаючи від первісної общини і кінчаючи сучасною великою промисловістю і фінансовими заправками, і де всі ці суперечності насильно стримуються деспотизмом, що не має собі рівного, деспотизмом все більш і більш нестерпним для молоді, яка втілює в собі розум і гідність на-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Листування..., стор. 294.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 402.

ції, — досить у такій країні початися 1789 рокові, як за ним не забариться прийти 1793 рік»¹.

Класики марксизму передбачали в Росії буржуазно-демократичну революцію типу Великої французької революції 1789—1794 рр., але не німецької 1848—1849 рр., бо остання залишилася на півшляху і закінчилася компромісом буржуазії з монархією та дворянством. Енгельс указував також, що російська революція буде продовжуватися «ряд років, як у 1789—1794 роках»², на протязі її відбуватиметься рішуча боротьба за повну перемогу демократичної революції за допомогою революційної диктатури народу.

Економічною основою і національною особливістю першої російської революції, що наближалася, основоположники наукового комунізму вважали аграрне питання. Так, Енгельс відзначав, що характер суспільних протиріч у післяреформеній Росії «неодмінно викличе корінну аграрну революцію». Він дійшов висновку, що «потрясіння, зроблене цим економічним переворотом, повинно бути тут значно сильнішим і гострішим, ніж будь-де»³. Енгельс виходив з того факту, що Росія — «остання країна, захоплена великою капіталістичною промисловістю, і в той же час країна з незрівнянно більшим сільським населенням, ніж будь-яка інша країна...»⁴.

Що стосується основних революційних сил наступної російської революції, то ними, по Марксу і Енгельсу, повинні були стати пролетаріат і селянство.

Якщо в 60—70 рр. XIX ст. основоположники марксизму не мали підстав говорити про скільки-небудь серйозну роль пролетаріату в Росії, бо він перебував тоді в стадії формування, в зв'язку з чим доля російської революції пов'язувалася ними з рухом західноєвропейського пролетаріату, то в 90-х рр. XIX ст. Ф. Енгельс з усією впевненістю говорить про російський пролетаріат як про силу, покликану відіграти вирішальну роль у поваленні самодержавства. Саме у швидко зростаючому робітничому класі, свідомо політична активність якого неухильно посилювалася, бачив Енгельс керівну силу майбутньої російської буржуазно-демократичної революції, а не в буржуазії, яку він характеризував як боягузливу, схильну до політичних компромісів з самодержавством на шкоду народним інтересам.

Найближчим помічником та союзником пролетаріату в революції мало стати російське селянство, яке ця революція «не тільки виведе на широку арену, де воно пізнає зовнішній світ, а разом з тим самих себе, зрозуміє своє власне становище і засоби визволення від теперішніх злиднів»⁵.

Глибокий інтерес Енгельса з самого початку його революційної діяльності до Росії, російського народу, російського робітничого руху був обумовлений першорядним значенням політичної революції в Росії для всього світового революційного руху. Революція в Росії, на думку Енгельса, сприяла б створенню такої «чудової революційної ситуації, якої ще не бувало»⁶. «...Маркс і Енгельс, — писав В. І. Ленін, — ясно бачили, що і для західноєвропейського робітничого руху політична революція в Росії матиме величезне значення»⁷.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Листування..., стор. 295.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 225.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Листування..., стор. 167.

⁴ Там же.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 430.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 225.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 13.

Відзначаючи величезне міжнародне значення майбутньої соціальної революції в Росії, Енгельс у листі до Беккера писав, що якщо революція в Росії відбудеться, то це буде найближчим поворотним пунктом у всесвітній історії. Перемога революційних сил Росії над царизмом значно б збільшила сили європейського робітничого класу і неминуче призвела б до загальноєвропейської революції, в результаті якої пролетаріат Європи здійснив би перехід до соціалізму.

Найближчим результатом знищення царизму, на думку Енгельса, було б полегшення для Німеччини, яка звільнилась би з-під впливу Прусії. Революція в Росії, крім того, означала б звільнення Польщі, залучення до революційного руху слов'янських народів Східної Європи. Загалом, ця революція сколихнула б усю Європу, Азію.

У тісному зв'язку з перспективами розвитку і перемоги революції в Росії, забезпеченням умов «для успіхів робітничого руху на Заході» розглядав Енгельс зовнішню політику царської Росії та інших держав, а також проблеми міжнародних відносин. Ці питання висвітлені у таких його працях, як «Зовнішня політика російського царизму», «Чи може Європа роззброїтись?», «Соціалізм у Німеччині», а також у листах до діячів міжнародного робітничого руху.

У цих творах Енгельс виступав проти завоювницької політики пануючих класів, мілітаризму, згубної війни, що тоді готувалася. У зв'язку з цим він вважав, що тільки революція в Росії має змогу попередити цю згубну для народів усього світу війну перш за все тим, що вона прискорила б революцію на Заході, створила б умови для неї, в той час як загальна війна відкинула б революційний рух далеко назад. Енгельс був певен, що війна, якщо її буде розпочато, вестиметься лише для того, щоб перешкодити революції: у Росії, щоб запобігти загальному виступу всіх невдоволених; у Німеччині — щоб утримати владу Бісмарка; у Франції — щоб придушити переможний рух соціалістів і відтворити монархію.

Однією з головних агресивних сил, що створювали загрозу війни в Європі, Енгельс вважав російський царизм та його дипломатію. У своїй статті «Зовнішня політика російського царизму» Енгельс показав величезне міжнародне значення боротьби російських революціонерів проти царизму — оплоту європейської реакції, найлютішого ворога російської і європейської революції.

Природно у збереженні російського царизму були зацікавлені не лише російські поміщики та купці, але й західноєвропейські буржуа. У зв'язку з цим Ф. Енгельс відзначав готовність європейських реакційних урядів підтримати самодержавство на випадок революції в Росії. «Можливо, — пророче писав він, — вони зважаться навіть на те, щоб послати свої війська для відновлення царської влади, — яка іронія всесвітньої історії»¹.

Але великий творець наукового комунізму був твердо переконаний у торжестві ідей марксизму, в перемозі міжнародного пролетаріату. Він вірив, що, якби навіть реакційним панівним класам і вдалося втягнути людство в безодню кривавої війни, все одно це не врятувало б експлуаторський капіталістичний лад від загибелі. «Ця війна повинна або привести до перемоги соціалізму, або так захитати старий порядок речей і залишити після себе таку гору руїн, що існування старого капіталістичного суспільства стало б ще більш неможливим, ніж раніше»², — писав він.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 48.

² Там же, стор. 246.

Роботи останніх років великого соратника К. Маркса — Ф. Енгельса сповнені революційного оптимізму, величезної віри у невичерпні революційні можливості російського народу, який повинен був виконати велику визвольну місію, покладену на нього історією, — знищити царизм і докорінно перетворити увесь соціальний і політичний лад своєї країни.

Отже, К. Маркс і Ф. Енгельс на протязі останніх десятиліть чекали революційного вибуху в Росії. На жаль, їх надії на той час не виправдалися. В. І. Ленін з цього приводу писав у передмові до книги «Листи І. Ф. Беккера, І. Діцгена, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін. до Ф. Зорге та ін.»: «Так, багато помилялися і часто помилялися Маркс і Енгельс у визначенні близькості революції, в надіях на перемогу революції... Але *такі* помилки гігантів революційної думки, що підіймали і підняли пролетаріат усього світу над рівнем дрібних, буденних, копійчаних завдань, — в тисячу раз благородніші, величніші й *історично цінніші, правдивіші*, ніж пошла мудрість казенного лібералізму, поющого, вопіющого, звизающого і глаголющого про суєту революційних суєт, про марність революційної боротьби, про принади контрреволюційних «конституційних» бреднів...»¹.

Надії засновників марксизму на революційну роль Росії все ж виправдалися, хоча й не в ті строки, про які вони мріяли. Уже через десять років після смерті Енгельса в Росії в епоху імперіалізму були створені умови для перемоги соціалістичної революції. Перша російська революція виявилася блискучим ствердженням висновків Маркса і Енгельса про економічні та соціально-політичні умови, що призвели до революції.

Жовтень 1917 року завершив справу, розпочату в 1905—1907 роках. Під керівництвом В. І. Леніна в Росії перемогла соціалістична революція, яка ознаменувала той корінний переворот у всесвітній історії, про який так гаряче мріяли та який передбачали К. Маркс і Ф. Енгельс.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 327.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО СУТЬ І ДЕРЖАВНУ ФОРМУ
ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІАТУ
(80—90-і роки XIX ст.)

З. О. Черваньова

У 80—90-і роки XIX ст. в робітничому русі спостерігається значне посилення опортуністичних тенденцій, пов'язане з припливом до лав пролетаріату дрібнобуржуазних елементів, виникненням робітничої аристократії, а також впливом на робітничий клас буржуазної ідеології. Опортуністи атакують перш за все марксистську теорію держави, учення про класову боротьбу, революцію і диктатуру пролетаріату.

Природно, Ф. Енгельс не міг лишатися байдужим до цих випадів опортуністів, тому він сміливо, з властивою йому енергією кидається до бою, захищаючи та відстоюючи свої і Марксові положення про революцію і диктатуру пролетаріату, та одночасно розвиває і доповнює їх.

Учення про диктатуру пролетаріату — це головне питання марксизму, революційної теорії пролетаріату, той пробний камінь, на якому, за висловом Леніна, «...треба випробовувати дійсне розуміння і визнання марксизму»¹. Основи цього вчення закладені К. Марксом і Ф. Енгельсом, які пліч-о-пліч розвивали та відстоювали його в боротьбі проти ворогів соціалізму і зрадників інтересів пролетаріату.

Уже в «Маніфесті Комуністичної партії» ними дано розгорнуте наукове обґрунтування історичної неминучості та революційної необхідності диктатури пролетаріату. Розкриваючи об'єктивну логіку розвитку класової боротьби, Маркс і Енгельс відзначали в «Маніфесті», що вона закономірно «перетворюється у відкриту революцію, і пролетаріат засновує своє панування шляхом насильственного повалення буржуазії»².

У численних своїх роботах, написаних і до і після Паризької Комуні, Енгельс разом з Марксом, а після його смерті сам неодноразово розглядав питання про диктатуру пролетаріату, з'ясовуючи основні її риси і завдання, даючи важливі вказівки щодо змісту самого поняття диктатури пролетаріату. Досить обмежитись посиланням хоча б на лист Енгельса до американського соціаліста Ван-Паттена від 18 квітня 1883 р., в якому він надзвичайно яскраво й чітко формулює суть учення про диктатуру пролетаріату: «Маркс і я вже в 1845 р. додержувались того погляду, що одним з кінцевих результатів грядущої пролетарської революції буде поступове розчинення і кінець кінцем зникнення політичної організації, яка називається *державою*—організації, яка завжди мала головною метою забезпечити за допомогою збройної сили економічне поневолення трудящої більшості імущою меншістю... В той же час ми завжди вважали, що для цього, а також для досягнення інших, значно

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 372.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 420.

1968

важливіших цілей грядущої соціальної революції пролетаріат повинен буде насамперед захопити в свої руки організовану політичну владу держави і з її допомогою зламати опір класу капіталістів і реорганізувати суспільство». За допомогою власної державної влади «...пролетаріат може здійснювати свою щойно завойовану владу, придушувати своїх ворогів — капіталістів, — і провести ту економічну революцію суспільства, без якої вся перемога неминуче закінчилась би поразкою й масовою різаниною робітників, як це було після Паризької Комуні»¹.

Ці вказівки Ф. Енгельса досить яскраво й чітко формулюють суть учення диктатури пролетаріату: захоплення пролетаріатом до своїх рук влади, використання ним цієї влади для придушення своїх класових ворогів, як важеля для «економічної революції суспільства».

Відомо, що скинуті експлуататорські класи ведуть проти переможного пролетаріату запеклу боротьбу, що має найрізноманітніші форми, починаючи з громадянської війни і кінчаючи ідеологічними диверсіями. Щоб зламати їх скажений наступ, пролетаріат повинен створити свою могутню соціалістичну державу — диктатуру пролетаріату. Обґрунтовуючи необхідність диктатури пролетаріату та визначаючи її завдання, Маркс писав, що «поки існують інші класи, особливо клас капіталістичний, поки пролетаріат з ним бореться (бо з приходом пролетаріату до влади ще не зникають його вороги, не зникає стара організація суспільства), він повинен застосовувати заходи насильства, отже, урядові заходи»².

Глибоко аналізуючи суть диктатури пролетаріату та завдання, що перед нею стоять, Маркс і Енгельс дійшли висновку, що історичне її значення ніяк не вичерпується придушенням опору експлуататорських класів — її зміст полягає «не головним чином в насильстві», як підкреслював В. І. Ленін. Головне призначення диктатури пролетаріату — це творча, перетворююча роль, побудова соціалістичного суспільства.

Ця велична гуманна місія диктатури пролетаріату не має нічого спільного з лівоопортуністичними концепціями сучасних китайських ідеологів, які, вбачаючи в диктатурі пролетаріату тільки військове насильство, віддають першість у вирішенні соціальних проблем зброї.

Обґрунтовуючи революційну неминучість диктатури пролетаріату, К. Маркс і Ф. Енгельс дійшли таких основних висновків щодо завдань пролетаріату в революції по відношенню до держави: 1) пролетаріат, насильницьки скидаючи буржуазію, не може просто оволодіти для здійснення своєї диктатури готовою буржуазно-державною машиною, він повинен її «розбити», «зламати»; 2) розбиту буржуазнодержавну машину пролетаріат повинен замінити новою — своєю власною пролетарською державою, яка необхідна йому як знаряддя його диктатури для придушення своїх класових ворогів, для соціалістичної перебудови суспільства, для виконання кінцевої цілі — знищення класів і побудови безкласового комуністичного суспільства; 3) держава в умовах диктатури пролетаріату — це організація нового типу, яка вже не є, у власному розумінні цього слова, державою, поступово відмирає на вищій фазі комуністичного суспільства.

Отже, організація пролетарської держави, перемога диктатури пролетаріату неможливі без попереднього руйнування буржуазної державної машини. Цей висновок сформульовано Марксом у його роботі «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852 р.).

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, Політвидав УРСР, К., 1954, стор. 350—351.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 585.

Досвід Паризької Комуні не лише ствердив правильність висновку Маркса про необхідність зруйнування буржуазної державної машини, але й дав можливість вирішити найскладніше питання диктатури пролетаріату — про її державну форму.

У 80—90-х роках XIX ст., захищаючи марксистське вчення від нападів опортуністів, Енгельс розвиває та поглиблює далі питання про державну форму диктатури пролетаріату. Висвітлення цього питання має місце в роботі Енгельса «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 р.».

Енгельс, як і Маркс, ніколи не винаходив і не вигадував державної форми диктатури пролетаріату, ніколи не брався відшукувати форми майбутнього. «...Наперед готові думки з приводу деталей організації майбутнього суспільства? Ви і натяку на них не знайдете у нас»¹, говорив він в інтерв'ю кореспондентові французької газети «Le Figaro» 11 травня 1893 р. У своїх теоретичних висновках великий соратник Маркса завжди спирався на дійсний розвиток явищ, на живий досвід, суворо дотримуючись фактичної бази, історичного досвіду боротьби мас. При вирішенні питання про найбільш раціональну державну форму пролетарської диктатури Енгельс звертав увагу на вивчення тих конкретних політичних форм, які відкривав революційний рух народних мас.

Виходячи з нього, Маркс і Енгельс ще до Паризької Комуні вважали, що державною формою диктатури пролетаріату повинна бути республіка взагалі. Зрозуміло, що, висувуючи республіку як політичну форму диктатури пролетаріату, засновники наукового комунізму мали на увазі не парламентську буржуазну демократичну республіку, а демократичну республіку нового типу, республіку з апаратом, тісно зв'язаним з народом.

Лозунг «демократичної республіки» означав у розумінні Енгельса в даному випадку боротьбу за завоювання підступів до диктатури пролетаріату, боротьбу за створення сприятливих умов, які б робили можливим використання демократичного режиму з метою утвердження пролетарської державності, що, як показав дальший досвід країн народної демократії, при певних обставинах може бути цілком реальним.

На досвіді Паризької Комуні Маркс і Енгельс переконалися, що формою диктатури пролетаріату має стати державна організація типу Паризької Комуні. «Комуна повинна була бути не парламентарною, а працюючою корпорацією, яка в один і той же час і видає і виконує закони»².

Висновок фундаторів наукового комунізму про те, що парламентсько-демократична республіка не може бути державною формою політичного панування робітничого класу, є дальшим розвитком ідей, висловлених ними на основі узагальнення досвіду революції 1848 р.

У радянській літературі під впливом культу особи Сталіна мало місце невірне тлумачення окремих енгельсовських положень щодо державної форми диктатури пролетаріату.

Так, у короткому курсі «Історії ВКП(б)» говориться, що «до другої російської революції (лютий 1917 року) марксисті всіх країн виходили з того, що парламентарна демократична республіка є найбільш доцільною формою політичної організації суспільства в період переходу від капіталізму до соціалізму. Правда, Маркс вказував у 70-х роках, що не парламентарна республіка, а політична організація типу Па-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 563.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 333.

ризької Комуні є найбільш доцільною формою диктатури пролетаріату. Але, на жаль, ця вказівка Маркса не дістала дальшого розвитку в працях Маркса і була віддана забуттю. Крім того, авторитетна заява Енгельса в його критиці проекту Ерфуртської програми в 1891 році про те, що «демократична республіка... є специфічною формою для диктатури пролетаріату», не залишала сумніву, що марксисты продовжують вважати демократичну республіку політичною формою для диктатури пролетаріату. Це положення Енгельса стало потім керівним началом для всіх марксистів, у тому числі і для Леніна»¹.

Твердження, висловлене в короткому курсі «Історії ВКП(б)», наче б то марксисты всіх країн аж до другої російської революції вважали парламентську демократичну республіку найбільш раціональною формою політичної організації суспільства в період переходу від капіталізму до соціалізму, як і те, що марксові положення про диктатуру пролетаріату типу Паризької Комуні були забуті, є глибоко помилковим.

Ми не можемо погодитися з даним твердженням хоча б тому, що Енгельс у роботах досліджуваного періоду говорить не про парламентську республіку, а про демократичну республіку взагалі, без вказівки на її конкретну різновидність. Так, у вступі до ювілейного видання «Громадянської війни у Франції» Енгельс уже-таки прямо висловлюється про республіку типу Паризької Комуні.

Уже з цього видно, що марксистське положення про те, що політична організація типу Паризької Комуні є найбільш доцільною формою диктатури пролетаріату, не було забуте. Воно було розвинуте далі перш за все в трудах великого соратника Маркса — Ф. Енгельса, який ніколи не забував положення Маркса щодо Паризької Комуні як держави нового типу. До кінця днів своїх він неодноразово повертався до цього питання, все глибше розроблюючи цю проблему. Про це свідчать і слова В. І. Леніна: «Маркс, — писав він у «Державі і революції», — дав основне в питанні про значення досвіду Комуні. Енгельс не раз повертався до цієї ж теми, пояснюючи аналіз і висновки Маркса, іноді з такою силою і рельєфністю висвітлюючи інші сторони питання, що на цих поясненнях треба окремо спинитися»².

Так, у «Вступі» до ювілейного видання «Громадянської війни у Франції» (1891) Енгельс розкриває всесвітньо-історичну роль Паризької Комуні, величезну цінність внеску, зробленого Марксом у вчення про державу, революцію і диктатуру пролетаріату на основі теоретичного узагальнення досвіду Комуні. У своєму «Вступі» Енгельс доповнив класичну характеристику діяльності Комуні, яку дав Маркс, а саме: показав виключне значення дій Комуні, спрямованих на створення загальнонаціонального республіканського ладу на базі Комуні — фундаменту дійсно демократичних закладів нового типу. «У всіх своїх прокламаціях до населення французької провінції, — нагадує Енгельс, — вона (Паризька Комуні — З. Ч.) закликала його об'єднати всі комуні Франції з Парижем в одну вільну федерацію, в одну національну організацію, яку вперше дійсно повинна була створити сама нація»³.

Далі Енгельс указує на засоби, застосовувані Паризькою Комуніою для демократизації свого адміністративного апарату, для боротьби з кар'єризмом, спробами будь-що пробратися в цей апарат. У «Вступі» Енгельс дав, за висловом В. І. Леніна, надзвичайно рельєфну сводку

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, Політвидав УРСР, К., 1938, стор. 333.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 391.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 188.

уроків Паризької Комуні, доповнюючи їх узагальненням досвіду боротьби робітничого класу протягом наступного (після Комуні) двадцятирічного періоду.

З наведених прикладів видно, яка велика увага приділялась Енгельсом організації і діяльності Комуні як диктатури пролетаріату і демократії нового, пролетарського типу. Він знов і знов повертається до розробки даної теми, повністю поділяючи погляди Маркса на Паризьку Комуни.

Лишається тепер з'ясувати, чи дійсно заява Енгельса в його критиці проекту Ерфуртської програми німецької соціал-демократичної партії 1891 р. «про демократичну республіку» не лишала сумніву, що марксисты продовжують вважати демократичну республіку політичною формою диктатури пролетаріату¹.

Дійсно, Енгельс говорив у «Критиці проекту соціал-демократичної програми 1891 р.»: «Коли що не викликає ніякого сумніву, то це те, що наша партія і робітничий клас можуть прийти до панування тільки при такій політичній формі, як демократична республіка. Ця остання є навіть специфічною формою для диктатури пролетаріату, як показала вже велика Французька революція!»².

Але, говорячи про демократичну республіку як державну форму диктатури пролетаріату, Енгельс мав на увазі саме її форму, а не щось інше. «Республіка у відношенні до пролетаріату, — писав він П. Лафаргу 6 березня 1894 р., — відрізняється від монархії тільки тим, що вона є **готовою** політичною формою для його майбутнього панування». Енгельс, отже, чітко розрізняв форму і зміст республіки: «...Республіка, як всяка інша форма правління, визначається за своїм змістом; поки вона є формою буржуазної демократії, вона так само ворожа нам, як і вся монархія (якщо абстрагуватися від **форм** прояву цієї ворожості). Отже, вважати її за форму по суті соціалістичну або довіряти їй, поки вона у владі буржуазії, соціалістичні завдання — є цілком необгрунтованою ілюзією»³. Далі Енгельс підкреслює: «Ми зможемо вирвати в неї поступки, але ніколи не покладемо на неї здійснення наших власних завдань, навіть маючи можливість контролювати її меншістю, настільки сильною, що вона в перший-ліпший день могла б перетворитися на більшість...»⁴.

Отже, демократична республіка Енгельса являє собою якнайближчий підхід до диктатури пролетаріату. Вона полегшує розширення, розкриття, розгортання класової боротьби, пов'язана з появою нових можливостей для задоволення корінних інтересів пригнічених мас, які можуть бути здійснені лише на базі диктатури пролетаріату. Саме до таких висновків приходив В. І. Ленін, повністю відтворюючи положення Енгельса про демократичну республіку⁵.

Питання про республіку Енгельс розглядає як основне в критиці Ерфуртської програми. Він детально аналізує історичну обстановку в Німеччині, підкреслюючи при цьому, що через існуючі політичні порядки там неможливо відкрито включити до програми німецької соціал-демократії вимогу республіки. Виходячи з цих обставин, Енгельс знайшов доцільним та можливим включити до програми вимогу зосередження політичної влади в руках народного представництва. «І цього

¹ Під демократичною республікою автори «Історії ВКП(б)» розуміли саме парламентарну республіку — З. Ч.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 225.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, стор. 461.

⁴ Там же.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 403.

поки що було б досить, коли вже не можна йти далі», — писав він¹. Цей пункт Енгельс вважав головним і наполягав на ньому, бо фактично він означав вимогу республіки. Першочергове завдання партії полягало у тому, щоб завоювати цю демократичну республіку. А після того, як всі буржуазні партії, в тому числі й найбільш крайні з них, викриють себе перед народом і стануть політичними банкротами, прийде черга революції і диктатури пролетаріату².

З'ясовуючи цю вказівку Енгельса, Ленін писав: «Енгельс повторює тут в особливо рельєфній формі ту основну ідею, яка червоною ниткою тягнеться через усі твори Маркса, а саме, що демократична республіка є найближчий підхід до диктатури пролетаріату. Бо така республіка, нітрохи не усуваючи панування капіталу, а значить, пригноблення мас і класової боротьби, неминуче веде до такого розширення, розгортання, розкриття і загострення цієї боротьби, що, раз виникає можливість задоволення корінних інтересів пригноблених мас, ця можливість здійснюється неминуче і тільки в диктатурі пролетаріату, в керівництві цих мас пролетаріатом»³.

У програмі, ухваленій на Ерфуртському з'їзді, було відсутнє положення про диктатуру пролетаріату, як засіб соціалістичного перетворення суспільства. Вона не висувала також вимог щодо скинення монархії і встановлення демократичної республіки, перетворення державного ладу Німеччини і т. ін. Все це, без сумніву, свідчило про те, що вплив опортунізму не був ще повністю переборений у лавах німецької соціал-демократичної партії.

Відсутність у проекті вимог щодо повалення реакційного монархічного ладу в Німеччині і встановлення демократичної республіки, як необхідної передумови для завоювання пролетаріатом політичної влади, Енгельс розцінював як «забуття великих, корінних міркувань заради хвилинних інтересів дня, ця погоня за хвилинними успіхами і боротьба з-за них без врахування дальших наслідків, це принесення майбутнього руху в жертву сучасному, — може, відбувається і з-за «чесних» мотивів. Але це є опортунізм і лишається опортунізмом, а «чесний» опортунізм, мабуть, небезпечніший за всі інші»⁴.

Розкриваючи ідейну суть опортунізму, який визнає існуючі в капіталістичних державах політичні порядки і проповідує мирне вrostання старого суспільства в соціалізм, Енгельс у протигагу йому відстоює ідею диктатури пролетаріату, створення робітничим класом нової пролетарської держави, яка б докорінно відрізнялася від держави експлуаторських класів. Особливо яскраво захист Енгельсом основи основ марксистської теорії — учення про диктатуру пролетаріату — висловлено у словах, звернених безпосередньо до опортуністичних елементів німецької соціал-демократії: «Останнім часом соціал-демократичний філістер знову починає відчувати спасенний страх при словах: диктатура пролетаріату. Чи хочете знати, шановні панове, який вигляд має ця диктатура? Подивіться на Паризьку Комуну. Це була диктатура пролетаріату»⁵.

Отже, в центрі всієї критики проекту соціал-демократичної партії Німеччини стоїть вимога боротьби за республіку як специфічну форму диктатури пролетаріату і нещадна, нищівна критика опортунізму.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 225.

² Див. листи Ф. Енгельса А. Бебелю від 28 жовтня 1882 р., Е. Бернштейну від 2 листопада 1882 р. і інш. У кн.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 403.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 225.

⁵ Там же, стор. 190.

У «Критиці соціал-демократичної програми 1891 р.» Енгельс розглядає також і питання, що стосуються форми державного упорядкування, які мають принципове значення для теорії пролетарської держави. Так, він виступає за перебудову Німеччини, за створення пролетаріатом єдиної республіки, бо для того, щоб революціонізувати суспільство, необхідно «покінчити з поділом на дрібні держави»¹.

З цього виходить, що Ф. Енгельс був, як і Маркс, централістом, відстоюючи з точки зору пролетаріату і пролетарської революції єдину і неподільну республіку. Але це зовсім не означає, що він був прихильником лише централізованої (унітарної) демократичної республіки. Федеративну республіку Енгельс також визнавав за доцільну, але лише в особливих умовах, в разі неможливості налагодити мирне співжиття кількох національностей в межах єдиної держави. До вирішення цього питання про державний лад і його форми Енгельс підходив з урахуванням конкретно-історичних умов розвитку міжнародного пролетарського руху в цілому і особливостей кожної країни окремо.

Ф. Енгельс виступає за створення централізованої демократичної республіки в національно єдиній державі. Отже, він відстоює не будь-який централізм, а централізм демократичний. «Централізм демократичний, — писав В. І. Ленін, — Енгельс розуміє зовсім не в тому бюрократичному значенні, в якому вживають це поняття буржуазні і дрібнобуржуазні ідеологи, анархісти в числі останніх. Централізм для Енгельса нітрохи не виключає такого широкого місцевого самоврядування, яке, при добровільному відстоюванні «комунами» і областями єдності держави, усуває всякий бюрократизм і всяке «командування» зверху безумовно»².

Вимога зосередження всієї політичної влади в руках народного представництва, використання всіх демократичних інститутів в інтересах народних мас, широке самоврядування на місцях, ліквідація бюрократії, чиновництва, яке призначається зверху, — ось найважливіші і рішучі вимоги Енгельса в цих умовах. В цих вимогах закладені ті найважливіші принципи організації пролетарської влади, які були перевірені досвідом Паризької Комуні.

З усього сказаного витікає, що Енгельс, як і Маркс, ставив виконання класових завдань диктатури пролетаріату в пряму залежність від її демократичної державної форми.

К. Маркс і Ф. Енгельс дали характеристику основних принципів і загальних рис організації політичної влади в майбутній пролетарській державі; з досвіду, на прикладі Паризької Комуні, вони розкрили найважливіші принципи побудови і діяльності пролетарської держави.

Розробляючи питання про диктатуру пролетаріату і її політичні форми, Енгельс розвинув далі положення про відмирання пролетарської держави. У працях 80—90-х років він неодноразово писав, що зі знищенням класів, побудовою комуністичного суспільства пролетарська держава стає зайвою, сама собою розпускається і зникає.

Пролетарська держава сама готує умови для свого відмирання. Пролетаріату, підкреслював Енгельс, потрібна лише відмираюча держава, тобто держава, побудована так, що вона відразу починає відмирати і не може не відмирати, бо робітничому класу лише на якийсь час потрібна держава. Переможний пролетаріат, указував Енгельс, також, як і Комуна, відразу відсікає найгірші сторони держави до тих

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 225.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 405.

пир, аж поки покоління, яке зросло у нових, вільних суспільних умовах, зможе викинути геть увесь цей мотлох державності¹.

Теоретичний аналіз перспектив відмирання держави мав величезне значення, бо в результаті його Маркс і Енгельс змогли ще раз підкреслити класовий характер держави, її нерозривний зв'язок з існуючою боротьбою класів, необхідність держави лише при існуванні класів і класової боротьби. Зазнаючи історично минулий класовий характер держави, вони тим самим наносили рішучий удар по буржуазних теоріях, які трактують державу як неохитний і вічний суспільний надкласовий орган, що здійснює вічну істину і справедливість, розбивали ту «забобонну шанобливість, яка тим легше вкорінюється, що люди звикають з дитинства думати, нібито справи й інтереси, спільні для всього суспільства, не можуть інакше виконуватись і захищатись, як старим способом, тобто з допомогою держави та її нагороджених доходними містечками чиновників»².

Для відмирання держави необхідна наявність як внутрішніх, так і зовнішніх передумов. К. Маркс і Ф. Енгельс дали лише вихідні теоретичні положення для визначення політики робітничого класу щодо держави. Їх учення про відмирання держави — це основа політики робітничого класу щодо створення комуністичного, бездержавного суспільства.

Дальший розвиток учення про диктатуру пролетаріату, її державні форми, створення і розвиток соціалістичної державності в цілому пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна, з теоретичною і практичною діяльністю марксистсько-ленінських партій, які керують боротьбою робітничого класу і всіх трудящих за перемогу соціалізму та комунізму, узагальнюють величезний досвід міжнародного комуністичного і робітничого руху в нову історичну епоху.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 190.

² Там же.

ПРО ПРОВІДНУ РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В СИСТЕМІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО КОНТРОЛЮ В СРСР

А. М. Перепелиця

Питання про керівну роль робітничого класу в будівництві соціалізму і комунізму — одне з найголовніших у марксистсько-ленінській теорії. Згідно з цією теорією робітничому класові належить провідна роль у створенні і зміцненні виробничих сил і суспільних відносин як соціалізму, так і комунізму. Всебічне вивчення провідної ролі робітничого класу в житті соціалістичного суспільства, форм його трудової і політичної активності — важливе завдання радянської науки. На даному етапі значення цієї проблеми зростає у зв'язку з численними спробами антикомуністів фальсифікувати історію радянського робітничого класу.

Одним з проявів трудової і політичної активності робітничого класу є його участь у системі соціалістичного контролю. Історії робітничого, державного, партійного і різних форм громадського контролю в СРСР присвячено чимало наукових праць¹. Однак автори їх не ставили собі за спеціальну мету показ керівної ролі робітничого класу в системі соціалістичного контролю в СРСР. Саме висвітленню деяких важливих питань цієї проблеми і присвячена дана стаття.

К. Маркс і Ф. Енгельс, узагальнивши досвід революційної боротьби робітників різних країн і особливо практику Паризької Комуні, дійшли до висновку про необхідність самим робітникам брати участь в управлінні державою, а отже, і у виконанні контрольних функцій.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні почала створюватися система соціалістичного контролю, провідна роль у якій належала робітничому класові. Це проявлялось у проведенні контрольними органами політики робітничого класу та в залученні до виконання контрольних функцій перш за все представників робітничого класу. Комуністична партія як авангард робітничого класу створювала і вдосконалювала робітничий, державний і партійний контроль, розробляла принципи його організації і діяльності, направляла політику контрольних органів, підбирала для них кадри. Від рівня партійного керівництва у вирішальній мірі залежали й залежать успіхи у роботі органів контролю. На різних етапах життя Радянської держави система соціалістичного контролю, форми партійного керівництва, методи за-

¹ С. Н. Иконников. Организация и деятельность РКИ в 1920—1925 гг. Изд. во АН СССР, М., 1960; Л. Ф. Морозов и В. П. Портнов. Органы ЦКК — НК РКИ в борьбе за совершенствование советского государственного аппарата (1923—1934 гг.) «Юридическая литература», М., 1964; К. В. Гусев. Краткий очерк истории органов партийно-государственного контроля в СССР, «Мысль», М., 1965; И. Г. Рябцев, В. М. Краснова, К. Н. Медведева, Е. Л. Оптов и К. В. Гусев. Ленинская система партийно-государственного контроля и его роль в строительстве социализма (1917—1932 гг.), «Мысль», М., 1965.

лучення трудящих до виконання контрольних функцій зазнавали зміни. Проте на всіх етапах розвитку Радянської держави провідна роль у системі соціалістичного контролю належала робітничому класові. Роль робітничого класу, як правило, безперервно зростала на протязі усієї історії існування Радянської держави.

Першою за часом формою соціалістичного контролю в нашій країні був робітничий контроль. Декрет про робітничий контроль стає одним з перших законодавчих актів радянського уряду. У «Проекті положення про робітничий контроль», написаному В. І. Леніним і опублікованому 16 листопада 1917 р., пропонувалось ввести робітничий контроль «в усіх промислових, торговельних, банкових, сільськогосподарських та інших підприємствах, з числом робітників і службовців (разом) не менше 5 осіб...»¹. Там же В. І. Ленін писав, що «робітничий контроль здійснюють всі робітники і службовці підприємства...»².

Створення такого контролю викликалося життєвою необхідністю, а саме: робітничий клас мусив набувати навичок управління державою, без чого неможливо було забезпечити перехід до соціалізму. В. І. Ленін писав, що «соціалізм може скластися і зміцніти тільки тоді, коли робітничий клас навчиться управляти, коли зміцніє авторитет робітничих мас»³.

Створення робітничого контролю партія вважала одним з першочергових завдань Радянської влади. Робітничий контроль повинен був забезпечити націоналізацію промисловості, залучити маси до управління і на цій основі підготувати створення нового, соціалістичного апарату управління⁴.

Керуючись декретом Радянської влади, робітники стали повсюдно здійснювати контроль за роботою підприємств, встановлювати обсяг виготовлюваної продукції, вираховувати її собівартість, добиватися збільшення випуску товарів. Робітничий контроль зривав спроби приватних підприємців і буржуазних спеціалістів саботувати економічні міроприємства, що їх провадили Комуністична партія та Радянська влада. В органах робітничого контролю тисячі робітників зробили перші кроки по управлінню виробництвом, створюючи тим самим передумови соціалізації націоналізації промисловості.

З метою упорядкування справи контролю в країні і поліпшення керівництва ним 5 грудня 1917 р. Раднаркомом був опублікований декрет «Про утворення Колегії державного контролю»⁵. У травні 1918 р. Колегія державного контролю була перетворена в Народний комісаріат державного контролю.

Відмітною рисою радянського державного контролю була його демократичність, зв'язок з масами трудящих. Піклуючись про якнайбільше залучення трудящих до роботи в органах державного контролю, В. І. Ленін запропонував створити Робітничо-селянську інспекцію. Про значення, яке В. І. Ленін надавав участі робітників у контролі, свідчить його пропозиція «Всю трудящу масу, і чоловіків і жінок **особливо**, провести через участь в Робітничо-селянській **інспекції**»⁶. Ці вказівки В. І. Леніна лягли в основу постанови ВЦИК від 7 лютого 1920 р. про перетворення Наркомату державного контролю в Наркомат Робітничо-селянської інспекції. Постанова передбачала участь у діяльності нового наркомату широких народних мас.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 237.

² Там же.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 117.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 418—419.

⁵ Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 181.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 271.

В. І. Ленін продовжував роботу над планами вдосконалення соціалістичного контролю, щоб зробити його більш дійовим, більш масовим. Свое повне втілення думки В. І. Леніна про народний контроль знайшли у його останніх працях, адресованих XII з'їздові партії, — «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» і «Краще менше, та краще». Ці праці є важливою складовою частиною політичного заповіту В. І. Леніна партії та народові.

Ідея про керівну роль робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії в системі контролю була доведена В. І. Леніним у його останніх роботах до визнання необхідності своєрідного з'єднання радянського контролю з партійним. В. І. Ленін запропонував доповнити склад Центрального Комітету партії декількома десятками передових робітників, які, ставши членами Центральної контрольної комісії партії, брали б участь в усіх засіданнях Політбюро, знайомилися б з усіма його документами. Це, за думкою В. І. Леніна, дало б можливість членам ЦКК об'єднатися в групу, яка слідувала б за тим, щоб нічий авторитет не міг перешкодити розслідуванню будь-якої справи, не міг завдати шкоди інтересам партії та народу. В. І. Ленін вважав також, що запропонована ним реорганізація приведе до зміцнення зв'язків Центрального комітету партії з масами¹. Реорганізовану Центральну контрольну комісію партії (ЦКК) В. І. Ленін запропонував з'єднати з Наркоматом, Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ).

Провідна роль робітничого класу в органах партійно-державного контролю, створених за пропозицією В. І. Леніна, проявлялася насамперед в їх політиці, що відповідала перш за все інтересам робітничого класу. Так, в умовах, коли в країні ще не було ліквідовано безробіття, органи контролю за завданням партії піклувалися про залучення до виробництва кадрових робітників з тим, щоб зберегти кращі сили робітничого класу — провідної соціальної сили соціалістичного суспільства². Органи партійно-державного контролю очищали партійні організації і державні установи від тих осіб, чия діяльність шкодила інтересам робітничого класу, від тих, хто не зважав на вказівки партії про класовий підхід при доборі і розстановці кадрів, розподілі державного кредиту, виконанні того чи іншого міроприємства³.

Для забезпечення проведення органами контролю класово витриманої політики на роботу в них направлялися кращі комуністи з виробництва. Так, VIII Всеукраїнська партійна конференція, що відбулася у травні 1924 р., розширила склад ЦКК КП(б)У до 65 чоловік, при чому до неї було обрано 50 робітників⁴. Успішно виконувалася в період будівництва соціалізму вказівка партії про мобілізацію «...зусиль робітників навколо роботи РСІ та ЦКК»⁵. Кількість робітників, що брали участь в обстеженнях ЦКК — РСІ, як правило, зростала. Так, якщо в 1928 р. на першому місці серед осіб, залучених до виконання контрольних функцій, стояли службовці (46,2% від загальної кількості перевіряючих), робітники були лише на третьому місці (18,8%), то в 1929 р. становище змінилось: робітники складали вже 41% серед усіх

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 427—428.

² Див. «Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УРСР», 1926, № 1, стор. 97—98.

³ «Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УРСР», 1928, № 11—12, стор. 29—31; «Бюлетень ЦКК ВКП(б) — НК РКІ СРСР і РСФСР», 1929, № 6—7, стор. 1—3.

⁴ «Итоги работы ЦКК и Рабрина Украины за 1924—25 гг.», стор. 2.

⁵ «КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», ч. I, Держполитвидав, Київ, 1954, стор. 836.

учасників обстежень, проведених партдержконтролем того року¹. Однак загальна кількість робітників (учасників обстежень) в цілому по Україні залишалась незначною (трохи більше 10 тис. у 1928 р. в 25 округах з 41). В основному робітники залучалися до виконання контрольних функцій у м. Харкові, найбільшому промисловому центрі УРСР і в ряді інших міст республіки².

Провідна роль робітничого класу в системі соціалістичного контролю проявлялася також в тому, що він допомагав створювати органи соціалістичного контролю в тих районах країни, де не було або майже не було свого, національного робітничого класу. Так, робітники Замоскворецького району м. Москви послали на роботу до органів контролю Мордовії групу своїх кращих товаришів³. Значну допомогу діяльності контрольних органів інших національних республік надавав робітничий клас України, однієї з найрозвиненіших у промисловому і культурному відношеннях республік Радянського Союзу. ЦКК-РСІ УРСР по результатах роботи, по рівню залучення до неї робітників і всіх трудящих в багатьох випадках йшла попереду органів партдержконтролю інших районів країни⁴. Досвід ЦКК-РСІ УРСР уважно вивчався в інших союзних республіках. ЦКК-РСІ УРСР неодноразово надсилала їм з метою обміну досвідом матеріали про свою діяльність⁵. Нерідко контрольні органи інших республік звертались до ЦКК-РСІ УРСР за порадою та допомогою⁶.

Органи робітничого, державного і партійного контролю відіграли велику роль у боротьбі Комуністичної партії за побудову в нашій країні соціалістичного суспільства. Вони проводили величезну роботу по перевірці виконання постанов партії та уряду, по контролю за діяльністю організацій і установ, по раціоналізації державного апарату, залученню до участі в управлінні державою мас трудящих, по боротьбі з бюрократизмом та тяганиною. Головну роль у системі соціалістичного контролю на всіх етапах боротьби за соціалізм відігравав робітничий клас — провідна соціальна сила радянського суспільства.

У період будівництва комунізму Комуністична партія у відповідності із вказівками В. І. Леніна також розглядає народний контроль як дійове знаряддя залучення широких мас до управління державними справами, до здійснення контролю за суворим додержанням законності, як знаряддя вдосконалення державного апарату, викорінювання бюрократизму, своєчасного перетворення в життя пропозицій трудящих⁷.

У затвердженому 20 грудня 1962 р. ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР положенні про організацію в країні контрольних органів говорилося, що в міру дальшого просування нашої країни до комунізму, ускладнення керівництва господарським будівництвом і велетенського

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР), ф. 539, оп. 7, спр. 685, арк. 87; «Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УРСР», 1929, № 10, стор. 7.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 685, арк. 87.

³ Г. С. Макаров. Ленинский план реорганизации государственного контроля в социалистический партийно-государственный и осуществление его на территории Мордовии. «Учен. зап. Мордовск. гос. ун-та», № 52, Саранск, 1966, стор. 239.

⁴ Див.: «Деятельность органов партийно-государственного контроля по совершенствованию государственного аппарата». Сб. документов, «Мысль», М., 1964, стор. 147—155.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 1617, арк. 42—43.

⁶ Див., наприклад, ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 1214, арк. 6—7.

⁷ Див. Матеріали XXII з'їзду КПРС, Держполітвидав УРСР, Київ, 1962, стор. 376.

розвитку виробничих сил роль масового контролю все зростатиме¹. На необхідність здійснення масового контролю як важливого засобу будівництва комунізму вказав грудневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, що ухвалив рішення про перетворення партійно-державного контролю в органи народного контролю². У рішеннях XXIII з'їзду КПРС також говориться про велику роль, яку має відіграти народний контроль у сучасний період³.

У період будівництва комунізму робітничий клас зберігає за собою керівну роль у системі соціалістичного контролю. Провідна роль робітничого класу в суспільстві, яке будує комунізм, пояснюється тим, що робітничий клас — головна соціальна сила нашого руху до комунізму. Робітничий клас — найпередовіший клас нашого суспільства, провідна сила громадсько-політичного, економічного, технічного і соціального прогресу. Виконуючи свою історичну роль, робітничий клас стає виразником не лише своїх інтересів, а й всенародних. Авангардна роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві зберігатиметься доти, доки існуватимуть класові відмінності, поки повністю не переможе комунізм.

Найвищим виразом і формою здійснення провідної ролі робітничого класу в житті радянського суспільства є діяльність Комуністичної партії. У період будівництва комунізму партія стала авангардом усього народу, оскільки увесь народ прийняв ідеологію робітничого класу, його ідеали.

У сфері соціалістичного контролю зростання ролі КПРС знаходить своє втілення в посиленні партійного контролю в житті радянського народу. Підтвердженням цього є діяльність комісій партійного контролю. Чисельність учасників комісій партійного контролю за останні роки значно зросла. Так, якщо на початку 1960 р. на Україні нараховувалося 17 тис. комісій, в яких працювало 80 тис. комуністів, то в 1962 р. комісій вже було 19 825, а комуністів у них понад 90 тис. Комісії партійного контролю стали масовим органом партійного контролю. XXII з'їзд Комуністичної партії України відзначав, що створення комісій сприяло дальшому розвитку внутріпартійної демократії, самодіяльності партійних організацій, залученню тисяч комуністів та безпартійних до активного громадського контролю знизу, зміцненню дисципліни і підвищенню відповідальності керівників і партійних організацій за виконання державних завдань⁴.

Про зростання ролі КПРС у системі соціалістичного контролю свідчить також керівництво партією органами народного контролю. На необхідність посилення партійного керівництва органами народного контролю вказав XXIII з'їзд КПРС. У резолюції з'їзду на Звітну доповідь Центрального Комітету КПРС підкреслюється, що з'їзд надає великого значення правильній постановці контролю і перевірці виконання рішень партії та уряду і що партійні організації покликані спрямовувати діяльність органів народного контролю, допомагати їм в роботі⁵.

Підвищення провідної ролі робітничого класу в системі соціалістичного контролю знаходить своє втілення у зростанні кількості робітників, що беруть участь у контролі. Це зв'язано з ростом чисельності

¹ «Положення об органах партгосконтроля и постах содействия, «комсомольском прожекторе». Политиздат, М., 1964, стор. 3.

² Газ. «Правда», 7 грудня 1965 р.

³ Материалы XXIII съезда КПСС. Изд-во политической лит-ры, 1966, М., стор. 129.

⁴ Материалы XXII съезда Коммунистической партии Украины. Госполитиздат УССР, Киев, 1961, стор. 82.

⁵ Газ. «Правда», 9 квітня 1966 р.

робітничого класу, зміцненням його організованості, підвищенням його загальноосвітнього і культурного рівня. Про підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу свідчать зокрема такі дані. В 1923 р. на Україні було неписьменних 57,5% населення республіки, в тому числі 43,3% міського населення і 117 тис. робітників віком від 18 до 35 років¹. На 1 січня 1966 р. на 1000 робітників припадало 476 чоловік з середньою, вищою та неповною середньою освітою².

Збільшення кількості робітників, що беруть участь у виконанні контрольних функцій, підтверджується також такими даними. За 11 місяців 1928 р. в 26 округах України до участі у перевітках партдержконтролю було залучено понад 53 тис. чоловік. Робітників серед них було близько 20%³. У 1963 р. на Україні нараховувалося 42 тис. груп сприяння і понад 65 тис. постів сприяння контролю, до яких входило майже 500 тис. чоловік⁴. На підприємствах, будовах і в радгоспах ці групи в основному складаються з робітників. Велика кількість робітників бере участь у масових перевірках і рейдах⁵. Особливо важливе значення має участь робітників у контролі для боротьби з бюрократизмом. Газета «Правда» з цього приводу 1965 року нагадала читачам резолюцію XVI партійної конференції, в якій вказувалось, що всяка інша боротьба з бюрократизмом, якщо вона не спирається на активність, самодіяльність і контроль самих робітників і селян, не може дати ніяких серйозних результатів⁶.

Підвищення провідної ролі робітничого класу в системі соціалістичного контролю в період переходу від соціалізму до комунізму знаходить своє відображення також в тому, що все більшу участь у виконанні контрольних функцій приймають профспілки, що об'єднують в своїх лавах близько 80 млн. чоловік. В сучасних умовах у зв'язку з проведенням економічної реформи роль профспілок в управлінні виробництвом, тобто і у виконанні контрольних функцій зростає. В умовах переходу на нову економічну систему господарювання народний контроль повинен допомогти проведенню в життя принципу господарського розрахунку, сприяти підвищенню заінтересованості робітників підприємств та установ у результатах своєї праці. «Участь професійних спілок у веденні господарства і залучення ними до цього широких мас є разом з тим і головним засобом боротьби з бюрократизацією економічного апарату Радянської влади і дає можливість поставити дійсно народний контроль над результатами виробництва»⁷.

Таким чином, аналіз на протязі великого історичного періоду участі робітничого класу у виконанні контрольних функцій в радянському суспільстві дозволяє зробити висновок про провідну роль робітничого класу в системі соціалістичного контролю і про підвищення цієї ролі в міру просування нашої країни до комунізму.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 1, спр. 663, арк. 269.

² Народное хозяйство СССР в 1965 г. Статист. ежегодник, М., 1966, стор. 41.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 685, арк. 15, 85.

⁴ Газ. «Правда Украины», 6 березня 1963 р.

⁵ Див. Штаби народного контролю, Політвидав України, Київ, 1965, стор. 19; Группы содействия партгосконтролю. Госполитиздат, М., 1963, стор. 18; В. Родионов. В борьбе за резервы промышленного производства. (Библиотека народного контролера), Госполитиздат, М., 1965.

⁶ В. Залужный. Бюрократизму не место в аппарате управления. Газ. «Правда», 8 вересня 1965 р.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 44.

ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ВІД СОЦІАЛІЗМУ ДО КОМУНІЗМУ

Л. П. Пилипенко

Одним з головних соціальних завдань комуністичного будівництва є подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею. Розв'язується ця проблема в декількох напрямках, один з них — підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітників і селян до рівня інтелігенції, тобто зближення людей фізичної і розумової праці.

Поділ праці на розумову і фізичну пов'язаний з виникненням антагоністичних класів, один з яких звільнений від фізичної праці, тобто керує суспільством, а на плечі другого падає важка фізична праця.

Такий розподіл діяльності людини на розумову і фізичну є характерною ознакою капіталістичного суспільства.

За капіталізму робітник не може здобути освіту і піднятися до рівня інженерно-технічних працівників. Все життя він займається одноманітною, виснажливою фізичною працею.

К. Маркс підкреслював, що в умовах капіталізму народна освіта суперечить самій суті капіталістичного виробництва¹: капіталіст відділяє від робітника духовні сили процесу праці, перетворюючи його в придаток машини. При капіталізмі, вказував В. І. Ленін, прогрес техніки і науки означає «прогрес у мистецтві вижимати піт»².

Наука протистоїть робітникові як ворожа сила, бо вона використовується капіталом для його експлуатації. Трудящі дістають жалюгідну крихту освіти, бо капіталістичне виробництво, оснащене складною технікою, вимагає від робітника певного мінімуму знань і культури.

Монополія буржуазії на освіту, особливо на вищу, закріплює її керівне становище в суспільстві. Разом з тим ця монополія затримує зростання культурно-технічного рівня робітників.

Особливо гостро протилежність між розумовою і фізичною працею і в промисловості, і у сільському господарстві виявляється за імперіалізму.

Це пов'язано з появою і розвитком монополій, з дальшим посиленням капіталістичної експлуатації робітників і селян. Буржуазія оголосила цю протилежність вічною і нездоланною. Вона створює для трудящих умови, які закривають їм доступ до освіти. Наприклад, у США плата за навчання в державних вищих учбових закладах становить в середньому близько 718 доларів на рік, у приватних (а їх дві третини) — 1255—2500 доларів на рік³. У зв'язку з цим для робітників і се-

¹ Див. К. Маркс. Капітал, т. I, стор. 374.

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 534.

³ Газ. «Правда України», 11 січня 1964 р.

лян двері до вищих учбових закладів зачинені. Таке ж становище і в інших капіталістичних державах. У Франції лише 8% студентів діти робітників, а у ФРН — 5%¹.

Таким чином, в антагоністичних формаціях лише представники економічно пануючого класу і потомственої інтелігенції мають можливість дістати освіту.

Вихідців із трудового народу чекає одна доля — збагачувати маючих владу. І якщо одинакам із робітників і селян при капіталізмі ціною тяжких витрат вдається здобути освіту, то це не змінює загальної картини їх тяжкого становища.

Тяжка спадщина в галузі освіти дісталась нам від капіталізму. Тому перед партією і урядом постало складне завдання ліквідувати протилежність між культурно-технічним рівнем робітників і селян, з одного боку, і інтелігенцією, з другого, тобто між людьми фізичної і розумової праці.

Перетворюючи в життя ленінські вказівки, наша партія при активній підтримці народу розв'язала це питання в короткий строк. З 1920 по 1940 рік навчались читати і писати близько 50 мільйонів неписьменних і підвищили свою грамотність 38,5 млн. чоловік².

До 14-х роковин Жовтня ліквідація неписьменності дорослого населення була завершена у Харкові, а до кінця другої п'ятирічки — по всій Харківській області³.

Поряд з цим із робітників і селян створювалась нова, соціалістична інтелігенція. Якщо в 1913 році всього спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві країни, було 190 тисяч, то в 1940 році 2400 тисяч чоловік⁴.

У період будівництва соціалізму ліквідація неписьменності, підняття загального культурного рівня народу, створення нової, соціалістичної інтелігенції означало серйозний крок у справі подолання протилежності між розумовою і фізичною працею взагалі, між робітничим класом і інженерно-технічними працівниками зокрема.

При переході від соціалізму до комунізму розв'язується нове завдання — поступово подолати істотну відмінність між розумовою і фізичною працею, йде процес зближення робітничого класу та інженерно-технічного персоналу.

Особливо це стосується робітників тих фахів, які набули все більшого розповсюдження у зв'язку з науково-технічним прогресом у промисловості і сільському господарстві (табл. 1).

Таблиця 1

На 1000 чоловік мали середню і вищу освіту	1939 рік	1959 рік
Механіки (робітники), настроювачі	285	628
Регулювальники обладнання	292	633
Монтери, електромонтери, будівельники	30	318
В тому числі:		
екскаваторники	1128	494
машиністи і мотористи будівельних і шляхових машин	100	408

¹ Газ. «Правда України», 11 січня 1964 р.

² «Вопросы философии», № 5, 1956, стор. 41.

³ «Красное Знамя», 3 лютого 1966 р.

⁴ Достижение Советской власти за 40 лет в цифрах. Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 257.

В цілому серед людей, зайнятих переважно фізичною працею, в 1939 році середню і вищу освіту мали 43 чол. на кожну тисячу, а в 1959 році — 316 чоловік¹.

Незрівнянно піднявся загальноосвітній рівень робітників за роки семирічки. Кількість осіб, що мали середню (повну і неповну) освіту збільшилось у промисловості з 45 до 58%, а серед колгоспників з 23 до 31%².

Про підвищення загальноосвітньої підготовки робітників свідчать дані харківських заводів ім. Орджонікідзе та «Кондиціонер» (табл. 2)³.

Таблиця 2

Заводи	Роки	Кількість робітників (у %) з освітою					
		до 4-х класів	від 4-х до 7-ми класів	від 7 до 10 класів	з сер. тех. осв.	з незак. вищою освітою	з вищою освітою
Ім. Орджонікідзе	1961	6,53	35,76	54,04	1,1	0,51	0,06
	1965	4,32	31,90	61,9	1,44	0,48	0,05
„Кондиціонер“	1961	22	21	55	0,1	1,9	—
	1965	8	18	73,9	0,1	—	—

Ці дані показують, що із року в рік зменшується процент робітників, які не мають обов'язкового мінімуму освіти і збільшується процент трудящих з неповною і повною середньою освітою; що мало ще робітників, які здобули середньотехнічну і вищу освіту. Причина полягає в недостатній механізації та автоматизації виробничих процесів на цих заводах.

Слід зазначити, що зближення рівнів загальної освіти людей розумової та фізичної праці не означає сповільнення темпів підвищення освіти інтелігенції. Навпаки, процес будівництва комунізму передбачає бурхливе зростання інтелігенції. Ось приклади: у 1926 році працівників розумової праці було 2,6 млн., в 1959 — 20,5, а в 1965 році — 25,3 млн. чоловік. У тому числі дипломованих спеціалістів із середньою спеціальною і вищою освітою відповідно 0,5; 7,5 та 12,1 млн. чоловік⁴. У зв'язку з цим закономірно виникає питання: як буде змінюватись співвідношення між людьми розумової та фізичної праці в процесі будівництва комунізму? Вчені підраховали, що за 20 років (1940—1960 рр.) кількість інтелігенції зростала в 2,5 раза швидше, ніж трудівників фізичної праці. Коли це співвідношення темпів розвитку умовно прийняти за постійне, то через кожні 20 років зміни будуть мати такий вигляд (табл. 3)⁵.

Таблиця 3

Найменування	1940 рік	1960 рік	1980 рік	2000 рік	2020 рік	2020 рік в % проти 1940
Працівники фізичної праці (млн. чол.)	60,8	77	100	125	155	260
Працівники розумової праці (млн. чол.)	11,7	18,6	32	51	82	745

¹ «СРСР в цифрах в 1961 році». 1962, стор. 48—49.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, 1966, стор. 119.

³ Архіви заводів за 1966 р., форма № 8.

⁴ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. Держполітвидав УРСР, Київ, 1966, стор. 119.

⁵ Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., «Наука», 1966, стор. 178.

Таким чином, навіть цей приблизний підрахунок підтверджує висновок про те, що існуюча різниця між людьми розумової та фізичної праці, тобто, між робітниками і інженерно-технічними працівниками є тимчасовою і в процесі комуністичного будівництва буде поступово ліквідована. Замість двох видів праці при соціалізмі встановиться єдина праця членів комуністичного суспільства.

Зближення робітників і інтелігенції в галузі освіти можна вже зараз простежити на прикладах діяльності робітників високої кваліфікації.

Щодо кваліфікації, склад робітників промисловості ділиться на такі категорії (табл. 4) ¹:

Таблиця 4

Категорії робітників в %	1925 р.	1950 р.	1959 р.
Кваліфіковані і висококваліфіковані	18,5	49,6	51,7
Малокваліфіковані	41,3	47,9	46,4
Некваліфіковані	40,2	2,5	1,9

У наступні роки, після перепису 1959 року, ці цифри значно змінились. Наприклад, у машинобудівній і металообробній промисловості в цілому по Харківській області за 1962—1965 роки кількість кваліфікованих робітників (5 і 6 розрядів) зросла в 1,2 раза, в електротехнічній промисловості — в 1,3, у хімічній — в 1,1 раза ².

Таким чином, у процесі впровадження науково-технічного прогресу частка кваліфікованої і висококваліфікованої праці робітників збільшується, а некваліфікованої — зменшується.

Який же вплив цього процесу на зближення робітничого класу та інтелігенції?

Професії кваліфікованої праці передбачають наявність загальної освіти і спеціальних знань робітників. Робітники кваліфікованих фахів поступово зближуються щодо рівня загальної освіти з інженерно-технічними працівниками.

Про це говорять підсумки перепису населення 1959 року Української РСР: серед 1000 токарів з неповною середньою, середньою і вищою освітою було 746 чоловік, серед машиністів паровозів, тепловозів — 649, електровозів — 615, а машинних наборщиків — 917; разом з тим серед інженерно-технічних працівників — 929 чоловік ³.

Як видно, рівень освіти останніх не на багато вищий.

Картина буде ще більш виразною, коли взяти категорію людей, що працюють на посадах інженерів і техніків, але не мають відповідної освіти, а деякі з них не мають навіть повної середньої освіти. Візьмемо ХТЗ ім. Орджонікідзе (табл. 5) ⁴.

Таблиця 5

Роки	Всього інженерно-технічних працівників	Із них дипломовані	Не дипломованих (практиків)
1961	3455	1727	1728
1965	3906	2261	1645

¹ «Економическая газета», 23 жовтня 1961 р., стор. 28.

² Е. М. Олейник. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экономич. наук, 1967, стор. 17.

³ Підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 р., Українська РСР, 1965, стор. 162, 163, 165.

⁴ Архів ХТЗ ім. Орджонікідзе за 1966 рік. Довідка про підвищення культурно-технічного рівня робітників, форма № 9.

Багато робітників високої кваліфікації мають рівень освіти вищий, ніж категорія інженерно-технічних працівників.

Таким чином, у процесі комуністичного будівництва закономірним є зближення рівня освіти робітників високої кваліфікації та інженерно-технічних працівників.

Технічний прогрес потребує підвищення не тільки загальноосвітнього, але і культурно-технічного рівня. З цією метою в нашій країні створена широка мережа, з одного боку, виробничого навчання бригадно-індивідуальним методом безпосередньо на підприємствах і, з другого боку, професійно-технічних училищ.

Тепер понад $\frac{3}{4}$ кваліфікованих робітників готується безпосередньо на виробництві. На харківському заводі «Серп і молот» курси виробничо-технічного навчання по підвищенню кваліфікації у 1962 р. закінчило 2056 чол., а в 1963 році — 2158 чол., в тому числі: виробничо-технічні курси, відповідно 276 і 755, курси освоєння другого фаху — 535 і 554 робітники¹.

Підвищення кваліфікації робітників промислових підприємств йде прискореними темпами у нинішній п'ятирічці. Досить сказати, що в 1966 році 3654 робітники і інженерно-технічних працівників металургійного заводу ім. Кірова (Макіївка) підвищили свій фах на короткочасних курсах — виробничо-технічного і цільового призначення, в школах майстрів і передових методів праці. У 1967 році 579 робітників оволодівають новою професією і 3600 навчаються в різних учбових закладах: школах робітничої молоді, технікумах, інститутах, школах майстрів, в заводському університеті технічного прогресу. Отже, завод ім. Кірова можна назвати великим учбовим центром. Адже на підготовку кадрів і утримання учбово-виробничого цеху тільки в 1966 році витрачено понад 118 тисяч карбованців².

Однак, досвід показує, що курсова підготовка безпосередньо на виробництві може забезпечити фахи, які вимагають в першу чергу ручних навиків і виробничого досвіду. Із зростанням техніки необхідність в таких масових, традиційних професіях з кожним роком скорочується, тому і підготовка кадрів шляхом індивідуального навчання значно звужується. Так, коли у 1961 році на тому ж заводі «Кондиціонер» шляхом індивідуального навчання було підготовлено 446 чоловік, а в 1963—228, то в 1965 — тільки 182 чол.

Сучасний рівень виробництва з його бурхливим технічним прогресом вимагає складної кваліфікації, для одержання якої потрібна висока загальноосвітня і спеціальна підготовка. Отже, і система професійної освіти з року в рік удосконалюється. Цього вимагає і зростаючий рівень загальноосвітньої підготовки тих робітників, які приходять на підприємства.

Дослідження і розрахунки, проведені науково-дослідною лабораторією професійно-технічної освіти, показують, що більше 3 млн. нових робітників, які приходять кожного року на виробництво, повинні мати освіту 8—10 класів і серйозну професійну підготовку³.

Передбачається, що у 1970 році із мільйона юнаків і дівчат, які закінчили 8 класів, близько 300 тисяч підуть в технікуми, а майже 700 тисяч — у професійно-технічні училища⁴. У зв'язку з цим в системі професійно-технічної освіти створена сітка учбових закладів нового типу—

¹ Архів заводу «Серп і молот» за 1962 і 1963 рік. Матеріали відділу кадрів.

² Газ. «Труд», 22 квітня 1967 р.

³ Газ. «Труд», 27 грудня 1966 р.

⁴ Там же.

технічні училища. З 1966 року вони готують робітників високої кваліфікації з молоді, яка закінчила середню школу. Тут зосереджено навчання найбільш складних професій, для яких потрібна висока загальноосвітня підготовка.

Формування цієї все зростаючої групи робітничого класу говорить про реальні процеси поступового стирання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між робочим класом і інтелігенцією. Поява нового типу робітника, який за умовами своєї праці і життя наближається до інтелігенції, демонструє трудящим всього світу перевагу соціалістичного ладу, здатного забезпечити матеріальне і культурне піднесення найширших мас трудящих.
